

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

Հայտնի է, որ Երևանի համալսարանը հիմնադրվել է Հայաստանի համար դժվարին ժամանակներում և գործել է չափազանց աննպաստ պայմաններում: Չկային գիտական պիտույքներ, լաբորատոր սարքավորումներ, մայրենի լեզվով դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ, համալսարանը չուներ դասախոսների և ուսանողների կարիքները քիչ թե շատ բավարարող մի գրադարան, նույնիսկ հանրապետությունում այդ ժամանակ գոյություն չունեին գրադարաններ ու գրախանութներ, չափազանց դժվար էր գրքերի ստացումը արտասահմանից: Ուստի, այդպիսի պայմաններում դասախոսների առջև խնդիր էր դրված, անկախ եղած դժվարություններից, բավարարել ուսանողների կարիքները: Այդ է վկայում դեռևս 1919 թ. հունիսի 10-ով թվագրված մի վավերագիր: Դրանում ասված է, որ պետք է շտապ ձեռք բերել «անհրաժեշտ գրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ, գործիքներ, փորձասարքեր ու այլ պարագաներ համալսարանական գրադարանի, լաբորատորիաների, կլինիկաների, կաբինետների և այլնի կազմակերպման համար»¹: Երևանի համալսարանի կազմակերպիչները միաժամանակ մտահոգված էին, որ դրանք ձեռք բերելուց բացի, պետք է մայրենի լեզվով ձեռնարկներ ստեղծվեն հենց իրենց՝ դասախոսների կողմից: Այդ է ապացուցում Սիրական Տիգրանյանի՝ 1919 թ. հունիսի 15-ով թվագրված նամակը՝ ուղղված Դավիթ Ջավրյանին: Այնտեղ ասված է. «Իրավատնտեսագիտական ֆակուլտետի նախահաշիվը կազմելու ժամանակ անհրաժեշտ է նրանում հատուկ գումարներ նախատեսել ուսանողների համար ձեռնարկների (դասընթացներ, դասագրքեր, դասախոսություններ) կազմելը և դրանց տպագրությունը խրախուսելու և վարձատրելու համար: Դա ամեն կերպ անհրաժեշտ է՝ մեզ մոտ հատկապես մայրենի լեզվով գիտական գրականության աղքատության պայմաններում: Առանց ուսումնական ձեռնարկների ոչինչ չի ստացվի»²:

Այսպիսի սուղ պայմաններում 1920 թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում տեղի է ունենում Հայաստանի համալսարանի հանդիսավոր բացումը, իսկ փետրվարի 1-ից սկսվում են պարապմունքները: Դասախոսություններն ընթանում էին կանոնավոր, ըստ վաղօրոք կազմված ուսումնական պլանի և դասացուցակի, և միաժամանակ մշակվում էին առարկայական ծրագրերը: Դասախոսներն այդ ծրագրերով գրում էին իրենց դասախոսությունների տեքստերը կամ կատարում թարգմանություններ ռուսերեն և օտարարալեզու դասագրքերից:

Այդ ժամանակ համալսարանում «Հոգեբանություն» առարկան ավանդում էր գիտական շրջաններում վաղուց ճանաչված «Կովկասյան հնագիտական ինստիտուտի ադյունկտ, Պետրոգրադի համալսարանի իրավաբա-

¹ «Երևանի համալսարան. 1918-1920 թթ., Վավերագրերի ժողովածու», կազմողներ՝ Ֆ. Հ. Մամիկոնյան, Ս. Ս. Միրզոյան, Եր., 1995, էջ 68:

² Նույն տեղում, էջ 71-72:

նական ֆակուլտետի կանդիդատ» Սիրական Տիգրանյանը: Նա համալսարանի առաջին դասախոսներից էր, որ ձեռնամուխ եղավ «Հոգեբանություն» առարկայի գծով ուսումնական ձեռնարկներ ստեղծելու գործին: Այդ առարկայից նա է գրել և թարգմանել Հայաստանի համալսարանի հրատարակությամբ 1920 թ. գարնանը Ալեքսանդրապոլում լույս ընծայված առաջին երկու գրքերը: Դրանցից մեկը եղել է իր հեղինակած դասախոսությունների գրքույկը, իսկ մյուսը՝ իր թարգմանած ուսումնական ձեռնարկը:

Արդ՝ ներկայացնենք այդ գրքերը, որոնցից մեկը, որ վերջերս ենք հայտնաբերել, բարեբախտաբար մեզ է հասել անխաթար վիճակում: Դա ամերիկյան նշանավոր գիտնական, Հարվարդի համալսարանի հոգեբանության պրոֆեսոր Ուիլյամ Ջեմսի «Հոգեբանություն» ուսումնական ձեռնարկի առաջին պրակն է:

Ուիլյամ Ջեմսը (1842-1910) ամերիկացի անվանի հոգեբան և իդեալիստ փիլիսոփա էր, պրագմատիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչ: Հարվարդի համալսարանում նա աշխատել է 1889-ից մինչև 1907 թվականը: Նրա հիմնական աշխատություններն են «Հոգեբանության սկզբունքները» (1890 թ.), «Կրոնական փորձի բազմազանությունը» (1902 թ.) և «Պրագմատիզմ» (1907 թ.) ուսումնասիրությունները³:

Հայաստանի համալսարանի հրատարակությունը հիշյալ «Հոգեբանության սկզբունքները» աշխատության մի մասն է միայն, որ Ս. Տիգրանյանի թարգմանությամբ հայերեն տպագրվել է Ալեքսանդրապոլի «Շիրակ» տպարանում, 1920 թ. մայիսին: Գրքի հիմնական մասը բաղկացած է 106 էջից, իսկ առաջաբանը, որ գրել է թարգմանիչը, 3 էջ է: Բովանդակության հետ մեկտեղ գիրքն ունի 112 էջ ծավալ, որը տպագրական 7 մամուլ է:

Գրքի առաջաբանում Ս. Տիգրանյանը նշում է. «Ֆակուլտետն ընդառաջ գնաց դասախոսների պատրաստած կամ թարգմանած համալսարանական դասագրքերի շուտափույթ հրատարակման գործին:

Անտեղի համարելով, որ ուսանողների ձեռքին միայն իմ դասախոսածս նյութը լինի, որը հրատարակվում է այս գրքի հետ միաժամանակ, այլ անհրաժեշտ համարելով, որ հարուստ հոգեբանական գրականությանը զոնե նվազագույն չափով ծանոթանան մեր ուսանողները՝ ես առաջին հերթին կանգ առա ամերիկացի հայտնի գիտնական Ջեմսի ներկա երկի վրա, որի հեղինակը, խորամիտ ու հմուտ հոգեբան լինելով հանդերձ, միևնույն ժամանակ աչքի է ընկնում որպես առաջնակարգ շարադրող և հրաշալի գրող:

Ներկա հրատարակությունը նպատակ չունի Ջեմսի «Հոգեբանության» լրիվ հայերեն թարգմանությունը լույս ընծայել, այլ սահմանափակվում է այս առարկան ավանդելու և ուսանելու ընթացիկ կարիքներին որոշ բավարարություն տալու ծրագրով: Այս առաջին պրակի բովանդակությունը (Ջեմսի գրքի թարգմանվելիք գլուխների ընտրությունն ու հերթը) հարմարեցված է հատկապես ներկա կիսամյակում ավանդվող նյութին: Ջեմսի ամբողջ երկի քսան և վեց գլուխներից միայն հինգի թարգմանությունն է տալիս լույս տեսնող ներկա առաջին պրակը»⁴:

³ Տե՛ս «Փիլիսոփայական բառարան», Ս. Ս. Ռոզենտալի խմբագրությամբ, թարգմ. ռուս. երրորդ հրատարակությունից, Եր., 1975, էջ 359:

⁴ **Ուիլյամ Ջեմս**, Հոգեբանութիւն, պրակ Ա, Ալեքսանդրապոլ, տպարան «Շիրակ», 1920, էջ 3-4: Գիրքը տպագրված է հին ուղղագրությամբ, այստեղ վկայակոչված հատվածները տալիս ենք արդի ուղղագրությամբ:

Այդ հինգ գլուխներն են՝ «1. Գիտության հորձանք, 2. Զգայության մասին ընդհանրապես, 3. Շարժման զգայությունները, 4. Ժամանակի զգայությունը և 5. Հիշողություն»:

Սրանք էլ իրենց հերթին բաժանված են առանձին ենթագլուխների ու վերնագրերի, որոնց տակ ներկայացված նյութերը բավարար պատկերացում են տալիս «Հոգեբանություն» առարկայի խնդիրների ու նպատակների մասին: Իսկ այդ ձեռնարկի թարգմանության ու հրատարակության հանգամանքների վերաբերյալ հավաստի տեղեկություններ է տալիս թարգմանիչը: «Այս թարգմանությունը կատարվել է դժբախտաբար ոչ թե անգլերեն բնագրից, - գրում է նա, - այլ ռուսերեն թարգմանությունից: Ռուսերեն երկու տարբեր թարգմանություններ են աչքի առաջ ունեցել, մեկը Լապշինի, մյուսը՝ Օբոլենսկու: Այս երկու թարգմանությունները (պետք է լինի՝ թարգմանիչները - Վ. Մ.) տեղ-տեղ բավական տարբեր կերպով են հասկանում բնագրի իմաստը, ըստ երևույթին՝ Օբոլենսկու թարգմանությունը ավելի բառացի է, սակայն այդ նրան ավելի հարազատ ու վստահելի չէ դարձնում - պատահում են նախադասություններ ու կտորներ, ուր ակներև են այդ թարգմանության սխալները: Այս կողմից շատ ավելի վստահելի է Լապշինի ավելի ազատ թարգմանությունը:

Ներկա հայերեն թարգմանությունն ու հրատարակությունը առհասարակ աննպաստ պայմաններում և շտապովի կատարած մի գործ է, այսպիսի գործերին հատուկ թերություններով, որոնց համար խնդրվում է ուսանողների ներողամտությունը»⁵:

Սրան պետք է ավելացնել, որ գրքի խմբագրման աշխատանքներին մասնակցել է դոցենտ Ստեփան Մալխասյանցը, որին թարգմանիչը հայտնում է իր ջերմ շնորհակալությունը և նշում, որ «նրա շնորհիվ այս թարգմանությունը ազատվեց լեզվային մի շարք թերություններից»⁶:

Սակայն, ինչպես թարգմանիչն է նշում առաջաբանում, գրքում, իրոք, նկատելի են բազմաթիվ սխալներ ու սրբագրական սպրդումներ, որոնց զգալի մասն ուղղված է վերջում կցված վրիպակների ցանկում: Դրանք մեծ մասամբ ժամանակի տպագրատեխնիկական սուղ պայմանների, մասնագետների պակասի ու շտապողականության հետևանք են: Այսուհանդերձ, այն դժվարին օրերին տպագրվել է խիստ անհրաժեշտ մի գիրք, որը, փաստորեն, Երևանի համալսարանի առաջին հրատարակությունն է և այն, ցարդ չկորցնելով իր գիտական արժեքն ու նշանակությունը, այսօր էլ կարող է ուսանողների և հոգեբանությամբ զբաղվող մասնագետների համար ուսումնաօժանդակ ձեռնարկի դեր կատարել:

Այս թարգմանության հետ մեկտեղ տպագրվել է նաև Ս. Տիգրանյանի հեղինակած «Հոգեբանութիւն» դասախոսությունների գրքույկը, որը գտնելու համար մեր որոնումները արդյունք չտվեցին: Սակայն դրա տպագրության հավաստիությունը հաստատում է ոչ միայն հեղինակը իր առաջաբանում, այլ ֆակուլտետի գործունեության մասին գրված «Տեղեկագիրը»⁷, ուր այդ առիթով ասված է. «Վերջապես ֆակուլտետը որոշել է՝ ուսանողներ»

⁵ Նույն տեղում, էջ 4:

⁶ Նույն տեղում, էջ 5:

⁷ Տե՛ս «Երևանի համալսարան. 1918-1920 թթ., Վավերագրերի ժողովածու», էջ 199-203:

րին դյուրություն ընծայելու համար տպագրել դասախոսությունները և այլ անհրաժեշտ ձեռնարկներ, սակայն աննպաստ պայմանների պատճառով ֆակուլտետը հնարավորություն ունեցավ տպագրել միայն Ս. Տիգրանյանի թարգմանած Ջենսի հոգեբանությունից 7 մամուլ և նրա դասախոսություններից՝ 3 մամուլ⁷: Ուրիշ դասախոսների աշխատանքները և դասախոսությունները անհնար եղավ տպագրել: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ քաղաքում գտնվի բավականաչափ պարագաներով տպարան կամ գոնե վիճագրատուն և ձեռնարկներ տպագրելու համար հատուկ գումար»⁸:

Ասվածից պարզ երևում է, որ, իրոք, տպագրվել է նաև Ս. Տիգրանյանի գրքույկը իր կարդացած դասախոսությունների պարունակությամբ: Այդ փաստը, ինչպես տեսանք վերը, հաստատում է նաև ինքը՝ Ս. Տիգրանյանը, Ու. Ջենսի «Հոգեբանության» թարգմանության համար իր գրած նախաբանում⁹:

Ուիլյամ Ջենսի աշխատությունները Ս. Տիգրանյանին ծանոթ են եղել ավելի վաղ, երբ վերջինս աշխատելիս է եղել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում որպես հոգեբանության դասախոս: Նա դեռևս 1904 թ. ռուսերենից հայերեն էր թարգմանել նույն հեղինակի «Հոգեբանության սկզբունքները» աշխատության գլուխներից մեկը՝ «Յոյզ» վերտառությամբ, որը նույն տարում Սուրբ Էջմիածնի հրատարակությամբ տպագրվել է Վաղարշապատում: Իսկ դրանից մեկ տարի առաջ դարձյալ Վաղարշապատում Ս. Տիգրանյանի խմբագրությամբ լույս էր տեսել Ն. Ստախովի «Հոգեբանության հիմնական գաղափարների մասին» գիրքը՝ ռուսերենից կատարված թարգմանությամբ:

Նա խմբագրել է նաև հոգեբանությանը և եկեղեցական իրավունքին վերաբերող մի շարք գրքեր Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում և Երևանի համալսարանում դասախոսելու տարիներին: Սակայն, ցավոք, նրա կյանքն ու գործունեությունը դեռևս պատշաճ մակարդակով չեն ուսումնասիրվել: Ի դեպ, «Մեր անվանի դասախոսները» ժողովածուի առաջին մասում կցկտուր է ներկայացված համալսարանի այդ երախտավորի կենսագրությունը¹⁰: Այն չի ընդգրկվել նաև «Հայկական սովետական հանրագիտարանում», «Հայկական համառոտ հանրագիտարանում» և այլուր: Ցավալիորեն նրա մասին հիշատակություն չկա նաև Երևանի պետական համալսարանի 90-ամյակի առթիվ վերջերս տպագրված «Կենսագրական հանրագիտարանի» էջերում¹¹:

Այնինչ Ս. Տիգրանյանն ունի հարուստ և ուսանելի կենսագրություն և գիտական ծանրակշիռ ժառանգություն, որի զգալի մասը ցարդ մնացել է անտիպ: Այստեղ ուզում ենք անդրադառնալ նրա կենսագրության առանձին էջերի:

Նա Ալեքսանդրապոլի Տիգրանյանների ականավոր գերդաստանից էր, եղբայրն էր նշանավոր կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանի: Ծնվել է 1875 թ. ցարական բանակի փոխգնդապետ Թադևոս Տիգրանյանի ընտա-

⁷ Ակնհայտ է, որ խոսքը թարգմանիչ Ս. Տիգրանյանի դասախոսությունների մասին է:

⁸ «Երևանի համալսարան. 1918-1920 թթ., Վավերագրերի ժողովածու», էջ 202:

⁹ Տե՛ս **Ուիլիամ Ջենս**, նշվ. աշխ., էջ 3:

¹⁰ Տե՛ս **Ա. Ոսկանյան**, Տիգրանյան Սիրական Թադևոսի, «Մեր անվանի դասախոսները», մաս 1, եր., 1970, էջ 246-247:

¹¹ Ս. Տիգրանյանի առավել ամբողջական կենսագրությունը գրելու փորձ է արել Ստ. Ղարիբջանյանը (տե՛ս «Նշանավոր ճեմարանականներ», պրակ Բ, Էջմիածին, 2009, էջ 475-479):

նիքում, ավարտել է Թիֆլիսի արական առաջին գիմնազիան, իսկ բարձրագույն կրթությունը ստացել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում, որն ավարտել է 1899 թվականին, իսկ 1900-ին վերադարձել է հայրենիք և պաշտոնավարել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ դասավանդել է հոգեբանություն ու տրամաբանություն, հայ հին իրավունքի պատմություն և եկեղեցական իրավունք դասընթացները՝ միաժամանակ զբաղվելով գիտահետազոտական աշխատանքով, մասնավորապես հայոց հին իրավունքի և հայկական կանոնագրքերի ուսումնասիրությամբ:

Ժամանակին «Արարատ» հանդեսում Ս. Տիգրանյանի աշխատասիրությամբ լույս են տեսել կանոնների մի շարք բնագրեր¹², Մխիթար վարդապետի հետ հեղինակել է «Կանոնք Դունայ Սուրբ Ժողովին» (Վաղարշապատ, 1905) գիրքը: Հետագա տարիներին ևս շարունակել է զբաղվել հայոց հին իրավունքի, մասնավորապես հայկական կանոնագրքերի հետազոտությամբ: 1918 թ. Պետրոգրադում ռուսերեն հրատարակել է «Հին հայկական կանոնների գիրքը» արժեքավոր ուսումնասիրության առաջին հատորը¹³, ռուսերենից կատարել է մի շարք թարգմանություններ:

Ս. Տիգրանյանը 1906 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի կոնդակով նշանակվել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ: Նույն տարում ընտրվել է Ռուսաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ Պետական երկրորդ Դունայի պատգամավոր, գրել է «Դաշնակցական պատգամավորները Երկրորդ Պետական Դունայում» գրքույկը (Թիֆլիս, «Յառաջի» գրադարան, № 57, 1907, 100 էջ), ինչպես նաև «Հայոց եկեղեցական տարրական դպրոցների ուսումնական ծրագիրը» և 1907 թ. առանձին գրքով լույս է ընծայել Թիֆլիսում:

Ս. Տիգրանյանի ավանդը մեծ է եղել նաև Հայաստանի անկախության վերականգնման ու պետականության հաստատման գործում: Նա եղել է ՀՀԴ կուսակցության անդամ, 1918-1919 թթ. զբաղեցրել է Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի, Հանրային կրթության և արվեստի նախարարի, Խորհրդարանի անդամի և փոխնախագահի բարձր պաշտոնները:

1919 թ. ամռանը Ս. Տիգրանյանը տեղափոխվել է Ալեքսանդրապոլ և գործուն մասնակցություն ունեցել Հայաստանի համալսարանի հիմնադրման աշխատանքներին: Վերջինիս բացումից հետո ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյանի հրամանով 1920 թ. փետրվարի 6-ին Ս. Թ. Տիգրանյանը նշանակվել է համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի փիլիսոփայության դոցենտի պաշտոնակատար: Խորհրդային կարգերի հաստատումից և Հայաստանի համալսարանի վերակազմությունից հետո ՀԽՍՀ լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ի հրամանով հաստատվել է որպես հայ իրավունքի պատ-

¹² Տե՛ս «Կանոնական իրավունքը և նրա աղբյուրները», «Կանոնագրքերը և մեր կանոնական իրավունքը», «Արարատ», 1902 թ., էջ 18-24 և 120-130, «Ներսես Գ կաթողիկոս, Կանոնք Դունայ սուրբ ժողովոյն (Մայր Աթոռի ձեռագիր կանոնագրքերը, որոնք ունեն Դվինի կանոնադրությունը)», բնագիրը և ուսումնասիրություն, հրատարակությունը՝ Ս. Տիգրանյանի, «Արարատ», 1905, էջ 177-202:

¹³ Տե՛ս **С. Тигранян**, Древнеармянская книга канонов. Очерки описания и исследования памятника, I описательная часть, Петроград, 1918:

նության դասախոս, իսկ 1921 թ. հունվարի 2-ին ընտրվել է հասարակագիտական ֆակուլտետի դեկան: 1921 թ. փետրվարյան խռովության ճնշումից հետո Ս. Տիգրանյանը, որպես այդ խռովության մասնակից բանտարկությունից խուսափելով, անցել է Իրան, սակայն շուտով վերադարձել է Երևան և առանց որևէ արգելքի շարունակել դասավանդել Երևանի ժողովրդական համալսարանում՝ վերսկսելով նաև ընդհատված գիտահետազոտական աշխատանքը, և ձեռագրի իրավունքով լույս է ընծայել «Հայոց իրավունքի պատմության ներածություն» (1923 թ.) ուսումնական ձեռնարկը: Գրել է նաև Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի»՝ «Հայոց կանոնագրքի» համեմատական վերլուծությանը նվիրված մի աշխատություն, որը տպագրվել է Թիֆլիսում¹⁴:

Ս. Տիգրանյանը 1923 թ. տեղափոխվել է Ալեքսանդրապոլ և զբաղվել մանկավարժությամբ, տեղի դպրոցներում ու միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում դասավանդել է մանկավարժություն և հոգեբանություն, իսկ 1935 թվին կրկին վերադարձել է Երևան ու շարունակել իր գիտահետազոտական աշխատանքը՝ ավարտելով Հայոց հին կանոնագրքերին նվիրված մենագրության երկրորդ հատորը, որը ցարդ մնում է անտիպ: Նա զբաղվել է նաև արևելյան երաժշտության տեսական հարցերով և թողել է իր ավագ եղբոր՝ կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանի ստեղծագործություններին նվիրված ծավալուն աշխատություն, որը նույնպես մնում է անտիպ: Նա գրել է նաև տարաբնույթ աշխատանքներ, որոնցից հատկապես արժեքավոր է «Հայերը» ուսումնասիրությունը, որը ժամանակին տպագրվել է Ա. Ի. Կոստեյանսկու խմբագրությամբ լույս տեսած ժողովածուում¹⁵:

Ս. Տիգրանյանը քաղաքական մեղադրանքներով ձերբակալվել է հինգ անգամ, որից երկուսը ցարական կառավարության, իսկ երեքը խորհրդային իշխանության կողմից, մեղադրվելով համապատասխանաբար՝ «հեղափոխական գործունեության համար» և «հակահեղափոխական նախկին գործունեության համար»: Վերջին՝ հինգերորդ ձերբակալությունը, որ տեղի է ունեցել 1937 թ., եղել է ճակատագրական. նույն տարվա դեկտեմբերի 5-ին ՀԽՍՀ ներքին գործերի ժողկոմատի Եռյակի որոշմամբ դատապարտվել է մահապատժի՝ անձնական գույքի բռնագրավմամբ, որն ի կատար է ածվել դեկտեմբերի 17-ին՝ զիջերվա ժամը 2-ին: Արդարացվել է 21 տարի անց՝ 1958 թ. հոկտեմբերի 20-ին:

Արդ, Երևանի համալսարանի անդրանիկ ուսումնական ձեռնարկների հեղինակ ու թարգմանիչ, անվանի հոգեբան ու իրավագետ, պետական-հասարակական նշանավոր գործիչ Սիրական Տիգրանյանի անունը պետք է իր արժանի տեղն ունենա մայր կրթօջախի հիմնադիր երախտավորների անունների կողքին: Մեզ թվում է՝ ճիշտ կլինի, եթե Ուիլյամ Ջեմսի «Հոգեբանութիւն» գրքի՝ նրա կատարած թարգմանությունը, որը լույս է տեսել

¹⁴ Տե՛ս **Тигранян С.** Судебная книга Мхитаря Гоша и “Книга Канонов”, “Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе”, том III, Тифлис, 1925, էջ 61-72:

¹⁵ Տե՛ս **Тигранян С.** Армяне, в кн. “Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия”, под редакцией А. И. Костельянского, Санкт Петербург, 1910, էջ 495-525: Այս աշխատությունը առանձին գրքով վերահրատարակվել է Երևանում (տե՛ս **Тигранян С.** Армяне, Ер., 1992):

ավելի քան 90 տարի առաջ, վերահրատարակվի՝ դրան որպես հավելված կցելով նաև 1904 թ. Վաղարշապատում, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակությամբ լույս ընծայված նույն հեղինակի ու թարգմանչի «Յոյզ» («Յույզ») գրքուկը, ինչպես և «Դասախոսություններ հոգեբանությունից» ձեռնարկը, բոլորը միասին՝ մեկ գրքով: Դա մի յուրատեսակ նվեր կլինի Երևանի համալսարանի մոտալուտ 95-ամյակին:

Վերադառնալով Հայաստանի համալսարանի առաջին հրատարակություններին՝ նշենք, որ մայր կրթօջախը իր գոյության առաջին իսկ տարում, վերոհիշյալ երկու գրքերից բացի, հրատարակության ընթացքի մեջ է դրել նաև Փարիզի համալսարանի պրոֆեսոր Շարլ Ժիդի «Քաղաքատնտեսության սկզբունքները» աշխատության հայերեն թարգմանությունը, որը կատարել և տպագրության է պատրաստել Արտաշես Տիրացյանը՝ գրքի հեղինակի համաձայնությամբ և հայերեն հրատարակության համար գրած առաջաբանով¹⁶: Սակայն հետագայում քաղաքական կացության կտրուկ փոփոխության և երկրում նոր կարգեր հաստատվելու պատճառով դասագիրքը այդպես էլ չի հրատարակվել:

Ասենք նաև, որ պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի՝ 1920 թ. հոկտեմբերի 25-ին գումարված հինգերորդ նիստում, որը նախագահում էր դեկանի պաշտոնակատար Հակոբ Մանանդյանը, մի շարք հարցերի հետ մեկտեղ քննարկվել է նաև դասագրքերի և գիտական աշխատությունների հրատարակման հարցը, որի վերաբերյալ զեկուցումով հանդես է եկել ֆակուլտետի դասախոս Երվանդ Տեր-Մինասյանը:

Այդ առթիվ ընդունված որոշման մեջ ասված է. «Հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել դասախոսությունների հրատարակության, ինչպես և պարբերական գիտական հանդեսի ու գիտական մոնոգրաֆիկ աշխատանքների տպագրության վրա: Այդ նպատակն իրագործելու համար պետք են հետևյալ ծախսերը»¹⁷:

Այնուհետև որոշման մեջ այդ ծախսերը բերված են տարեկան 360 մամուլ ծավալով հրատարակությունների համար, որից 300 մամուլը՝ դասախոսություններ, 30-ը՝ պարբերական հանդես, 30-ը՝ գիտական մենագրություններ:

Մեկ մամուլ շարվածքի և տպագրության համար նախատեսված էր 15.000 ռուբլի, իսկ տարեկան ընդհանուր ծախսը կազմելու էր 5.400.000 ռուբլի:

Նույն որոշման մեջ բերված է նաև թղթի տարեկան ընդհանուր ծավալը՝ 240 օգնա, 1 օգնայի արժեքը՝ 15.000 ռուբլի, իսկ տարեկան ընդհանուր ծախսը՝ 3.600.000 ռուբլի: Գրքեր կազմելու, ֆորզացի և դրանց տպագրության համար նախատեսված է տարեկան 1.250.000 ռուբլի:

30 մամուլ ծավալով գիտական հանդեսի համար հոնորար էր նախատեսված 960.000 ռուբլի, 1 մամուլին՝ 32.000 ռուբլի հաշվարկով:

300 մամուլ դասախոսությունների տպագրության համար նախատեսված է տարեկան 6.000.000 ռուբլի, 1 մամուլը՝ 20.000 ռուբլի հաշվարկով:

360 մամուլ սրբագրության համար նախատեսված է 1.800.000 ռուբլի, 1 մամուլը՝ 5.000 ռուբլի հաշվարկով:

¹⁶ Այդ մասին տե՛ս «Երևանի համալսարան. 1918-1920 թթ., Վավերագրերի ժողովածու», էջ 276:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 273:

Խմբագրման և վերահսկողության համար սահմանված է 600.000 ռուբլի:

Ընդհանուր առմամբ պահանջվող գումարը տարեկան 19 միլիոն 610 հազար ռուբլի էր:

Բոլոր գները հաշվարկված են 1920 թ. նոյոմբերի 1-ի դրությամբ, որոնք, բնականաբար, ամեն տարի պետք է փոփոխության ենթարկվեին՝ պայմանավորված շուկայական գների բարձրացմամբ կամ իջեցմամբ¹⁸:

Հիշյալ որոշման մեջ նշված է նաև, որ «տպագրված գրքերի կեսը տրվում է հեղինակին, իսկ մյուս կեսը մնում է համալսարանին: Գիտական մոնոգրաֆիաների համար հոնորար չի վճարվում: Դասախոսությունները պետք է տպագրվեն 600-ական օրինակ, իսկ մոնոգրաֆիաները՝ 500-ական»¹⁹:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Երևանի պետական համալսարանը իր գործունեության առաջին իսկ տարվանից, ընթացիկ ուսումնագիտական աշխատանքների հետ մեկտեղ, կարևոր ուշադրություն է դարձրել ինչպես բուհական դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների ստեղծման, այնպես էլ հրատարակչական գործի կազմակերպման խնդիրներին, ինչը շարունակվել է նաև խորհրդային կարգերի օրոք վերակառուցված ժողովրդական համալսարանում: Այդ են հաստատում լույս ընծայված առաջին դասագրքերն ու մենագրությունները, որոնք վերաբերում են բնական և հասարակական գիտությունների տարբեր ճյուղերին:

Այդ շրջանում հրատարակված առաջին գիրքը եղել է նշանավոր ֆիզիկոս Զովի. Նավակատիկյանի «Դետերմինանտներ» վերնագրով դասախոսությունների 36 էջանոց խմորատիպ ձեռնարկը: Այն լույս է տեսել 1922 թ.՝ «Երևանի ժողովրդական համալսարան, սերիա 1» ուշագրավ նշումով, որը փաստում է խորհրդային կարգերի օրոք Երևանի համալսարանի հրատարակած առաջին գիրքը լինելու հանգամանքը: Դրա հետ մեկտեղ՝ նույն տարում տպագրվել են 7 անուն այլ գրքեր: 1923-ին արդեն տպագրվել էր 10 անուն գիրք, իսկ մինչև 1927 թ., այսինքն՝ մինչև Երևանի համալսարանի հրատարակչության պաշտոնական հիմնադրումը, ընդհանուր հաշվարկով լույս է տեսել ավելի քան 30 անուն գիրք: Դրանց թվում են Վահան Արծրունու, Ալեքսանդր Զակոբյանի, Զակոբ Մանանդյանի, Մանուկ Աբեղյանի, Զրաչյա Աճառյանի, Լեոյի, Արսեն Տերտերյանի, Սիրական Տիգրանյանի, Ավետիք Տեր-Պողոսյանի, Աշխարհբեկ Լոռու-Մելիք Քալանթարյանի, Սարգիս Աբովյանի, Պողոս Ստոնիկյանի և այլոց աշխատություններն ու կազմած ձեռնարկները:

Այդ հրատարակությունները, որ կատարվել են համալսարանի գոյության առաջին օրերից սկսած, այժմ դարձել են մեր զրատպության հետաքրքիր ու եզակի նմուշներ, փնտրվող գրքեր, որոնք իրենց հետքն են թողել մեր տպագրության զարգացման ճանապարհին: Եվ այսօր, երբ համաշխարհային հանրությունը հայ ժողովրդի հետ միասին նշում է հայկական տպագրության 500-ամյա հոբելյանը, այդ բազմադարյան մշակութային երփներանգ հյուսվածքում իրենց չխամրող գույներն ունեն նաև Երևանի համալսարանի հրատարակած գրքերը:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 273-274:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 274:

ВЛАДИМИР МАГАЛЯН – *Первые издания Ереванского университета.* –

В этом году исполнилось 500 лет армянскому книгопечатанию. Большую лепту внёс в национальное издательское дело Ереванский государственный университет, основанный в 1919 г. За десятилетия им изданы ценные книги едва ли не по всем областям науки и культуры. В статье подробно освещены первые шаги университетской профессуры и руководства по созданию учебников и учебных пособий. В частности, речь идёт об одной из глав книги американского учёного Уильяма Джемса «Принципы психологии», которая вышла весной 1920 г. в Александрополе (ныне Гюмри) в переводе юриста и психолога, преподавателя университета Сиракана Тиграняна (1875–1937). Эта книга, недавно обнаруженная автором статьи, – первое учебное пособие, изданное Ереванским университетом. Тогда же вышел в свет курс лекций по психологии самого С. Тиграняна, общественно-политической деятельности которого (он стал жертвой сталинских репрессий) в статье уделено особое место. Чуть позже увидели свет «Принципы политэкономии» Шарля Жюда, переведённые с французского языка А. Тирацяном. Книгу открывало предисловие, написанное автором, профессором Парижского университета, для армянского издания.

В статье приведены сведения об основании в ЕГУ своего издательства и его первых книгах.

VLADIMIR MAGHALYAN – *The First Publications of Yerevan University.* –

This year marks the 500th anniversary of the first printed book in Armenian. In this field Yerevan State University, during about 100 years of its existence, has made a great contribution by publishing thousands of lasting textbooks and valuable monographs. The first steps of some representatives of professors and teaching staff and management in the creation of manuals and textbooks from the very first days of the foundation of Yerevan State University (1919-1920) are thoroughly represented in the article. The reports and decisions which tended to regulate the matter are presented and analyzed here. Simultaneously, the author presents the details of the Armenian translation of “Principles of Psychology” by famous American psychologist William James (1842-1910), which was translated by one of the founders of the University of Armenia – a famous psychologist and lawyer Sirakan Tigranyan (1875-1937) and was published in Alexandrapole in the spring of 1920 as an educational manual. That book, which has recently been found as a result of search, is the first educational manual published by Yerevan University. At the same time, S. Tigranyan's lectures' “Psychology” issue with the volume of 3 signature was published. And also “Principles of Political Economy” by Charles Gide translated by A. Tiratsyan was prepared for publication with the Foreword written by the author especially for the Armenian translation.

Together with it the biography and social-political activity of the famous statesman and scientist S. Tigranyan as a victim of a personality cult are presented. The article also provides information about the foundation of Yerevan University Printing House and its first editions, which today are valuable and unique samples of Armenian printing.